# QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARNING TIL SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI

**Mahmudov Muhammaddiyor Ma’murjon o‘g‘li**
Andijon davlat chet tillari instituti talabasi
Tel.: +998 77 014 81 05
E-mail: mahmudovmuhammaddiyor598@gmail.com
**Axunov Muqumjon Muhammadaminovich**
Ilmiy rahbar: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Tel.: +998 97 997 74 43
E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.23241802

**Annotatsiya:**
Maqolada qadimgi yozma yodgorliklarning turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining shakllanishi va taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Orxun-Enasoy bitigtoshlari, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarlari hamda Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasi materiallari asosida yozma yodgorliklarning til shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy yo‘nalishlari aniqlandi: asosiy lug‘at fondini saqlash va uzatish, grammatik tizimni qayd etish, yozuv va imlo an’anasini shakllantirish, adabiy til me’yorlarini barqarorlashtirish hamda tilshunoslik fani uchun manba bo‘lish. Hozirgi o‘zbek tilining asosiy lug‘at fondi va grammatik qurilishi VIII asr yodgorliklarida qayd etilgan shakllar bilan uzviy bog‘liq ekani ko‘rsatildi. Ta’lim jarayonida tarixiy manbalardan foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berildi.

**Kalit so‘zlar:** yozma yodgorlik, Orxun-Enasoy bitiglari, qadimgi turkiy til, runik yozuv, “Devonu lug‘otit turk”, adabiy til, til me’yori, tarixiy leksikologiya, til uzviyligi.

## KIRISH

Til jamiyat bilan birga yashaydigan va doimo o‘zgarib boradigan hodisadir. Og‘zaki nutq avloddan avlodga o‘tar ekan, uning shakli sezilmas darajada o‘zgaradi va muayyan davrdagi holati iz qoldirmasdan yo‘qoladi. Yozuv esa tilning ma’lum bosqichdagi holatini qotirib qo‘yadi, uni vaqt va makon chegarasidan olib chiqadi [1]. Shu sababli qadimgi yozma yodgorliklar til tarixining bevosita guvohi bo‘lish bilan birga, til shakllanishining faol omili hamdir. Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili tarixi uchun bu manbalar ayniqsa qimmatli. VIII asrda Orxon va Enasoy daryolari havzasida o‘rnatilgan bitigtoshlar turkiy tilning yozma shakldagi eng qadimgi yirik matnlari hisoblanadi [2; 3]. XI asrda yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig” esa turkiy tilshunoslik va turkiy adabiy tilning poydevoriga aylangan [4; 5]. Mavzuning dolzarbligi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish, uning tarixiy ildizlarini o‘rganish va terminologiyani milliy asosda boyitish davlat siyosati darajasida qo‘yilgan vazifa ekani bilan belgilanadi [6]. Bundan tashqari, “eskirgan” deb hisoblangan ko‘plab so‘zlar yangi atamalar yaratish uchun tayyor zaxira bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotning **maqsadi** — qadimgi yozma yodgorliklarning til shakllanishidagi

o‘rnini ilmiy asoslash va ularning tilga ta’sir yo‘nalishlarini aniqlash. Shu maqsadda quyidagi **vazifalar** qo‘yildi:

1. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bo‘yicha asosiy tadqiqotlarni tahlil qilish.
2. Yodgorliklar tilini hozirgi o‘zbek tili bilan leksik va grammatik jihatdan qiyoslash.
3. Yozma yodgorliklarning til shakllanishiga ta’sir yo‘nalishlarini aniqlash.
4. Ta’lim jarayoni uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

## ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Orxun-Enasoy yodgorliklarini ilmiy o‘rganish XIX asr oxirida boshlangan. 1889-yilda N.M. Yadrinsev Mo‘g‘ulistondagi Orxon vodiysida Kultegin va Bilga xoqon bitigtoshlarini topgan, 1893-yilda esa daniyalik tilshunos V. Tomsen runik yozuvning kalitini topib, matnlarni o‘qishga muvaffaq bo‘lgan [7]. Shundan so‘ng V.V. Radlov matnlarning dastlabki tarjimasini e’lon qilgan, S.Ye. Malov esa yodgorliklar matnini tarjima va izohlar bilan to‘liq nashr etgan [2]. Qadimgi turkiy tilning grammatik tizimi T. Tekin [3], A.N. Kononov [8] va M. Erdal [9] asarlarida batafsil tavsiflangan.

Qadimgi turkiy leksika “Древнетюркский словарь” [10] va J. Klosonning etimologik lug‘atida [11] tizimli to‘plangan bo‘lib, bu lug‘atlar XIII asrgacha bo‘lgan yodgorliklardagi so‘zlarni qamrab oladi. X–XIII asrlarga oid Sharqiy Turkiston matnlari tili A.M. Sherbak tomonidan o‘rganilgan [12]. Hozirgi o‘zbek tilidagi turkiy so‘zlarning tarixiy ildizlari Sh. Rahmatullayevning etimologik lug‘atida ko‘rsatib berilgan [13].

O‘zbek tilshunosligida qadimgi turkiy til G‘. Abdurahmonov va A. Rustamov tomonidan darslik darajasida tizimlashtirilgan [14]. “Devonu lug‘otit turk” S.M. Mutallibov tarjimasida, “Qutadg‘u bilig” esa Q. Karimov nashrida o‘zbek kitobxoniga yetkazilgan [4; 5].

**Metodlar.** Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod, diaxron tahlil, etimologik tahlil, tavsifiy metod hamda yodgorliklar matnidan olingan misollarni hozirgi o‘zbek tili bilan qiyoslash usullaridan foydalanildi.

## NATIJALAR

Yodgorliklar materialini tahlil qilish asosida ularning til shakllanishidagi o‘rni beshta asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishi aniqlandi.

**1. Asosiy lug‘at fondini saqlash va uzatish.** Kultegin bitigtoshining janubiy tomonidagi birinchi satr quyidagicha boshlanadi: “Täŋri täg täŋridä bolmïš türk bilgä qaγan bu ödkä olurtum” — “Tangriday, tangridan bo‘lgan turk dono xoqoni, bu zamonda (taxtga) o‘tirdim” [2]. Bu jumladagi täŋri (tangri), bol- (bo‘lmoq), bilgä (bil- fe’lidan), olur- (o‘tirmoq) so‘zlari hozirgi o‘zbek tilida ozgina fonetik o‘zgarish bilan saqlanib qolgan. Yodgorliklarda uchraydigan suv, yer, taš (tosh), kün (kun), ay (oy), at (ot), kel-, bar- kabi so‘zlar asosiy lug‘at fondining o‘n uch asrdan buyon barqaror ekanini ko‘rsatadi [10; 11]. Shu bilan birga, bodun (xalq), ög (ona), qaŋ (ota) kabi so‘zlar iste’moldan chiqqan. Demak, yodgorliklar leksik o‘zgarishlarni kuzatish uchun ham ishonchli manbadir.

**2. Grammatik tizimni qayd etish.** Yodgorliklar turkiy tilning agglyutinativ qurilishi VIII asrdayoq to‘liq shakllanganini ko‘rsatadi. So‘z yasalishi va so‘z o‘zgarishi o‘zakka qo‘shimchalarni ketma-ket qo‘shish orqali amalga oshgan, qo‘shimchalar tartibi esa bugungi kungacha deyarli o‘zgarmagan [3; 9]. Masalan, olur-tu-m va o‘tir-di-m shakllarida “o‘zak +

zamon + shaxs-son” tartibi bir xil. Quyidagi jadvalda qadimgi turkiy va hozirgi o‘zbek tilidagi ayrim shakllar qiyoslangan.

| Qadimgi turkiy shakl | Hozirgi o‘zbek tilida | Izoh |
|---|---|---|
| täŋri, bol-, olur- | tangri, bo‘l-, o‘tir- | so‘z o‘zagi saqlangan, fonetik o‘zgarish bor [10] |
| -nïŋ / -niŋ | -ning | qaratqich kelishigi qo‘shimchasi [3] |
| -qa / -kä | -ga / -ka / -qa | jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi [3] |
| -dï / -di, -tï / -ti | -di | o‘tgan zamon fe’li qo‘shimchasi [9] |
| -mïš / -miš | -mish | hozir asosan badiiy uslubda qo‘llanadi [9] |
| bodun | xalq | turkiy so‘z arabcha o‘zlashma bilan almashgan |

**3. Yozuv va imlo an’anasini shakllantirish.** Orxun-Enasoy yozuvi 38 ga yaqin belgidan iborat bo‘lib, undoshlarning ko‘pchiligi qattiq va yumshoq unlilar bilan qo‘llanishiga qarab ikki xil belgiga ega bo‘lgan [3]. Bu yozuv tizimi o‘sha davr tilida singarmonizm (unlilar uyg‘unligi) to‘liq amal qilganini bevosita aks ettiradi. Hozirgi o‘zbek tilida singarmonizm deyarli yo‘qolgan, buni aynan qadimgi yozuv bilan qiyoslash orqali isbotlash mumkin. Keyinchalik turkiy xalqlar qadimgi uyg‘ur, arab, so‘ngra kirill va lotin yozuvlaridan foydalangan. Har bir yozuv almashinuvi imlo me’yorlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qilgan, ammo yozma an’ana uzilib qolmagan.

**4. Adabiy til me’yorining shakllanishi.** Yozma yodgorliklar adabiy tilning namunasi sifatida xizmat qilgan: keyingi avlod mualliflari tilni oldingi matnlar asosida o‘rgangan. Olti ming baytdan ortiq hajmdagi “Qutadg‘u bilig” turkiy tilda murakkab falsafiy va axloqiy tushunchalarni ifodalash mumkinligini isbotlagan [5]. Bu an’ana Ahmad Yugnakiy, Rabg‘uziy, Xorazmiy asarlari orqali davom etib, Alisher Navoiy ijodida cho‘qqiga chiqqan. Quyidagi diagrammada turkiy yozma an’anadagi asosiy yodgorliklar xronologiyasi keltirilgan.

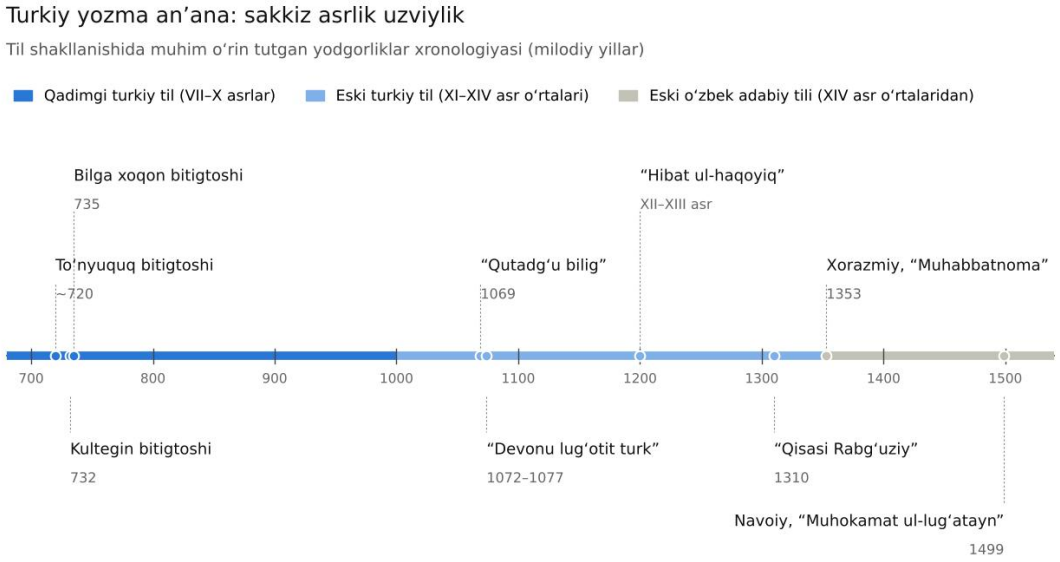


Manba: S.Ye. Malov (1951), G‘. Abdurahmonov, A. Rustamov (1982) ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi [2; 14]

Diagrammadan ko‘rinadiki, turkiy yozma an’ana VIII asrdan XV asr oxirigacha uzluksiz rivojlangan va har bir davr o‘zidan oldingi yodgorliklarga tayangan. Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasida turkiy tilning imkoniyatlarini fors tili bilan qiyoslab, ma’no

nozikliklarini ifodalovchi yuzta fe'lni misol keltirgan [15]. Bu risola adabiy til me'yorini ongli ravishda himoya qilish va asoslashning ilk namunalaridan biridir.

**5. Tilshunoslik fani uchun manba bo'lish.** Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk"da turkiy qabila va urug'lar tilini qiyoslab, so'zlarni arab tilida izohlagan, ular orasidagi tovush mosliklarini qayd etgan va dunyo xaritasini ilova qilgan [4]. Asar turkiy tillarning birinchi qiyosiy lug'ati va grammatikasi hisoblanadi. Bugungi kunda ham u etimologik tadqiqotlarning asosiy manbalaridan biri bo'lib, hozirgi o'zbek so'zlarining tarixiy shaklini aniqlashda keng qo'llanadi [11; 13].

## MUHOKAMA

Tahlil natijalari qadimgi yozma yodgorliklar tilning passiv qaydnomasi emas, balki uning shakllanishiga faol ta'sir ko'rsatuvchi omil ekanini ko'rsatadi. Og'zaki nutqda shevalar xilma-xil bo'lsa-da, yozma an'ana ularni birlashtiruvchi markaz vazifasini bajargan: muallif o'z shevasida emas, yozma namunalarda shakllangan umumiy me'yorga tayanib yozgan [1; 14]. Shu tariqa yodgorliklar til birligini ta'minlovchi asosga aylangan.

Yodgorliklar tilning barqaror va o'zgaruvchan qismlarini bir vaqtda ko'rsatadi. Grammatik qurilish nisbatan barqaror: kelishik va zamon qo'shimchalari o'n uch asr davomida asosan fonetik jihatdan o'zgargan. Leksika esa ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar ta'sirida tezroq yangilanadi. Masalan, qadimgi bodun so'zi o'rnini arabcha xalq egallagan, islom madaniyati bilan bog'liq ko'plab arab va fors so'zlari tilga kirib kelgan. Bu jarayonni faqat turli davr yodgorliklarini qiyoslash orqali izchil kuzatish mumkin.

Navoiyning til haqidagi qarashlari alohida e'tiborga loyiq. Uning "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasi [15] turkiy tilning adabiy til sifatidagi mavqeini asoslab bergan va keyingi asrlarda bu tilda ijod qilgan shoir va olimlar uchun dasturiy ahamiyat kasb etgan. Bu yozma yodgorlik nafaqat tilni aks ettirishi, balki unga nisbatan jamiyat munosabatini ham shakllantirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yodgorliklarning bugungi amaliy ahamiyati ham katta. Yangi atamalar yaratishda qadimgi so'zlardan foydalanish tajribasi turkiy tillar tarixida mavjud: XX asrdagi turk tili islohotida "Devonu lug'otit turk" va boshqa qadimgi manbalardagi so'zlar yangi atamalar yaratish uchun keng qo'llangan. O'zbek tili terminologiyasini boyitishda ham bu zaxiradan foydalanish mumkin. Ta'lim nuqtayi nazaridan esa so'zning tarixiy ildizini bilish o'quvchida til hodisalariga ongli munosabatni shakllantiradi.

Tadqiqot cheklovi shundaki, tahlil asosan nashr etilgan transkripsiya va tarjimalarga tayanadi; ayrim yodgorliklarning o'qilishi va sanasi bo'yicha olimlar o'rtasida munozaralar mavjud. Yodgorliklar matnining korpusini yaratib, hozirgi o'zbek tilida saqlangan so'zlar ulushini miqdoriy jihatdan aniqlash keyingi tadqiqot vazifasidir.

## XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Qadimgi yozma yodgorliklar turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining shakllanishida asosiy o'rin tutadi, chunki ular tilning muayyan bosqichdagi holatini saqlab, keyingi avlodlarga namuna sifatida uzatgan. Ularning tilga ta'siri asosiy lug'at fondini saqlash, grammatik tizimni qayd etish, yozuv va imlo an'anasini shakllantirish, adabiy til me'yorini barqarorlashtirish va tilshunoslik uchun manba bo'lish orqali amalga oshgan. Hozirgi o'zbek tilining asosiy lug'at fondi va grammatik qurilishi VIII

asr yodgorliklari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu til uzviyligini ishonchli tasdiqlaydi. Yodgorliklarni o‘rganish til tarixini tushunish bilan birga, bugungi terminologiya va til ta’limi uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

**Tavsiyalar:**

• Filologiya ta’limida “Qadimgi turkiy til” kursini hozirgi o‘zbek tili bilan qiyosiy mashqlar asosida o‘qitish.

• Maktab ona tili darslarida so‘zlarning tarixiy ildizi haqida qisqa etimologik ma’lumotlar berib borish.

• Qadimgi yozma yodgorliklarning izohli elektron korpusini yaratish va uni ochiq foydalanishga qo‘yish.

• Yangi atamalar yaratishda qadimgi yodgorliklardagi leksik zaxiradan foydalanish.

• Muzeylar va onlayn platformalar orqali yozma yodgorliklarni yoshlar orasida targ‘ib qilish.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 270 p.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 452 с.
3. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. — Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton, 1968. — 419 p.
4. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. — Toshkent: Fan, 1960–1963. — 3 jild.
5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig / Transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif Q. Karimov. — Toshkent: Fan, 1971.
6. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-son Farmoni, 2019-yil 21-oktabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi [Elektron resurs]. — URL: https://lex.uz
7. Thomsen V. Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées. — Helsingfors: Société Finno-Ougrienne, 1896.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. — Л.: Наука, 1980. — 256 с.
9. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. — Leiden; Boston: Brill, 2004. — 575 p.
10. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
11. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 989 p.
12. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X–XIII вв. из Восточного Туркестана. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 204 с.
13. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). — Toshkent: Universitet, 2000.
14. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. — Toshkent: O‘qituvchi, 1982.